GEOGRAFICKÝ ČASOPIS / GEOGRAPHICAL JOURNAL 68 (2016) 4, 301-317

VEĽKÉ VIDIECKE OBCE NA SLOVENSKU – VYBRANÉ CHARAKTERISTIKY PLODNOSTI NA ZAČIATKU 21. STOROČIA

René Drinka, Juraj Majo*

* Univerzita Komenského v Bratislave, Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej geografie a demografie, Ilkovičova 6, 842 15 Bratislava, rdrinka2@gmail.com, majo@fns.uniba.sk

Big rural municipalities in Slovakia – selected characteristics of fertility at the beginning of the 21st century

Population size of municipalities seems to be a salient determinant when considering demographic behaviour, its processes and population structures. We aim at the rural municipalities with populations over 2 000 inhabitants, which seem to play an important role among rural municipalities. This factor is compared against the general rule of the Slovak population that within the framework of the second demographic transition has become one of the countries with noticeably low fertility. Therefore we aimed at the specific aspects of fertility levels in this type of municipality including fertility rates, birth timing, non-marital fertility, and so on. These figures are analysed in two time periods: 2001 – 2006, and 2007 – 2011. The spatial factor is taken into account as well, as there are several types of big rural municipalities (for example those in suburban areas). The study proved that big rural municipalities have a notable impact on demographic figures, and in many cases they still represent residual demographic behaviour (earlier birth timing, lower non-marital rates).

Key words: settlement structure, rural municipalities, fertility, population, second demographic transition, Slovakia

ÚVOD

Medzi najvýznamnejšie charakteristiky demografických javov a procesov patrí, okrem časového aspektu, aj aspekt priestorovosti. Dlhodobo sa rešpektuje názor, že miesto, kde ľudia žijú a pracujú, zohráva významnú úlohu pri vysvetľovaní ich demografického správania (Hugo et al. 2003). Pri demografických analýzach sa tento priestor v literatúre často vníma v rámci dichotómie mesto vs. vidiek (pozri napr. Mládek a Čupeľová 2008 a Šprocha 2008), resp. táto analýza je veľmi často aplikovaná na regionálnej alebo lokálnej úrovni, menej často aj podľa rôznych veľkostných skupín obcí (napr. Vaňo a Mészáros 2004, Podolák 2010, Šprocha 2011 a Šprocha a Šídlo 2012). Hoci sa na Slovensku doposiaľ venuje množstvo prác analýzam demografických javov a procesov hlavne na národnej, regionálnej a okresnej úrovni, nemožno hovoriť o ostatných územných jednotkách (napr. obce, ZSJ – základné sídelné jednotky), resp. kategóriách sídiel ako o menej významných. Naopak, práve tieto teritoriálne jednotky a zoskupenia sídiel môžu poukazovať na významné črty a odlišnosti rôznych demografických charakteristík v rámci väčšieho územného celku. Preto je veľmi dôležité nezanedbávať aj tieto priestorové jednotky a treba im venovať dostatočnú pozornosť. V prípade Slovenskej republiky po významných zmenách takmer vo všetkých sférach spoločnosti (nevynímajúc reprodukčné správanie) od začiatku 90. rokov je to priam nevyhnutné.

ISSN 0016-7193 © Geografický ústav SAV / Institute of Geography SAS

Cieľom tohto príspevku je poukázať na vybrané aspekty plodnosti vo veľkých vidieckych obciach Slovenska, pričom sa zameriava na najčastejšie používané ukazovatele plodnosti v tejto špecifickej sídelnej štruktúre Slovenska. Zároveň sa snaží naznačiť pozíciu veľkých vidieckych obcí v rámci reprodukčného správania obyvateľstva Slovenska.

ZÁKLADNÉ METODOLOGICKÉ SÚVISLOSTI VÝSKUMU PLODNOSTI VO VEĽKÝCH VIDIECKYCH OBCIACH

Priestor Slovenska aj celej strednej Európy je z hľadiska veľkostnej štruktúry obcí špecifickým. Už len porovnanie blízkych krajín Česka a Slovenska poukazuje na niektoré významné rozdiely. Zrejme v dôsledku odlišných spôsobov dedenia, vyššieho zastúpenia tzv. nedielových rodín a koncentrácie členov rodiny na spoločnom majetku na Slovensku (Švecová 1989, p. 220), resp. na území Uhorska, sú pomerne častým zjavom veľké vidiecke obce, ktoré majú nezriedka aj niekoľko tisíc obyvateľov a pritom nemajú mestský charakter, ako je to bežné v prípade sídiel v západnej Európe a dokonca aj v Česku. Ešte aj na začiatku spomínanej integračnej etapy sídiel v socializme v roku 1950 tvorili obce s počtom obyvateľov 2 000 – 4 999 u nás viac ako 6 %, pričom v týchto obciach u nás žilo až 18 % obyvateľov (Federální statistický úřad 1985).

Ani v súčasnosti nie je význam veľkostnej štruktúry vidieckych obcí s 2 000 – 4 999 obyvateľmi zanedbateľný. Podiel vidieckych obcí v tejto kategórii sa v roku 2010 zvýšil na takmer 10 % a podiel v nich žijúceho obyvateľstva z vidieckeho obyvateľstva bol bezmála 30 % (13,3 % zo všetkých obyvateľov). Zo sledovanej veľkostnej štruktúry obcí podľa počtu obyvateľov (obr. 1) je veľkostná kategória 2 000 – 4 999 kategóriou s druhým najvyšším počtom obyvateľov. Na Slovensku teda celkovo vo vidieckych obciach s počtom obyvateľov nad 2 000 žije až jedna tretina vidieckeho obyvateľstva.

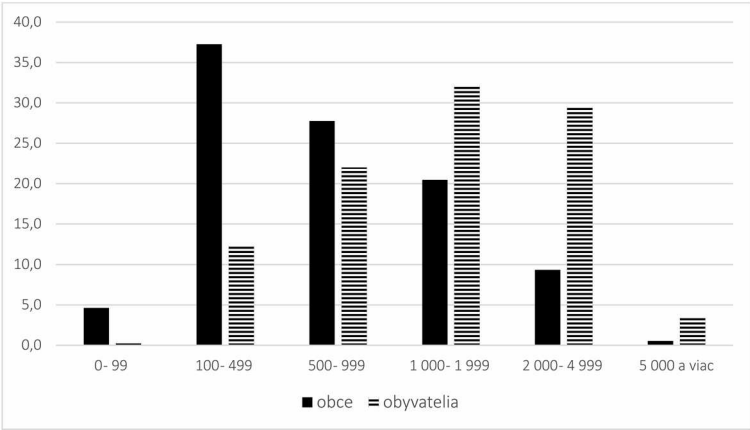

Obr. 1. Veľkostná štruktúra vidieckych obcí v SR a rozmiestnenie obyvateľov v nich v roku 2010 (v %)

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012a).

V odbornej literatúre, či už zahraničnej alebo domácej, sa nemožno stretnúť s jednotne platnou definíciou vymedzujúcou jednotlivé obce na malé a veľké, a to vzhľadom na pestrú sídelnú štruktúru v rozličných štátoch. Preto takéto delenie sídiel, ktoré by malo všeobecne identifikovať malé, resp. veľké obce v rámci celého sveta, je prakticky nemožné, podobne ako neexistuje jednotná definícia, ktorá by explicitne na základe určitých kritérií alebo jediného kritéria vymedzovala vidiecke a mestské sídla. Z pohľadu delenia obcí na malé, resp. veľké uvádzame niekoľko názorov českých a slovenských autorov na identifikáciu malých, príp. veľkých obcí. Slovenský sociológ Falťan (2011) považuje za kritickú hodnotu pre identifikáciu malých vidieckych obcí Slovenska hranicu počtu obyvateľov v obci do 500. Autori publikácie hodnotiacej štatistické ukazovatele podľa jednotlivých veľkostných kategórií (Štatistický úrad SR 2010) považujú za malú obec Slovenska takú obec, ktorá má menej ako 2 000 obyvateľov. Ďalší autori (Gajdoš a Pašiak 2008) sa tiež zhodujú na hranici 2 000 obyvateľov. V starších slovenských publikáciách napr. Hromádka (1942, p. 133) a neskôr aj Verešík (1974, p. 476) či Sloboda (2005, p. 1) považujú za veľké vidiecke obce tie, ktoré majú viac ako 1 000 obyvateľov. Podobne aj ďalší autori (Hampl a Müller 1998 a Slavík a Grác 2009) zjednodušene chápu malú obec ako obec s populačnou veľkosťou do 1 000 obyvateľov. Prikláňame sa preto k názoru, že za malé vidiecke obce možno považovať obce do 1 000 obyvateľov a pri rešpektovaní určitej prechodnej hranice medzi týmito dvoma kategóriami obcí možno určiť za veľkú vidiecku obec takú obec, ktorá má 2 000 a viac obyvateľov a zároveň nemá štatút mesta. Pri takomto rozdelení možno identifikovať v týchto veľkostných štruktúrach obcí dva procesy. Zatiaľ čo malé obce všeobecne trpia depopuláciou obyvateľstva, tak naopak, veľké vidiecke obce sú populačne prírastkové. Jedným z motívov tohto pohybu je pohyb za lepšími pracovnými príležitosťami a takisto lepšou infraštruktúrnou vybavenosťou (Gajdoš a Pašiak 2008).

Veľké vidiecke obce Slovenska sú v článku analyzované ako celok. Pri takejto analýze veľkých vidieckych obcí sú do uvedenej kategórie zaradené veľké vidiecke obce, ktoré mali v sledovanom období minimálne 2 000 obyvateľov a nemali v rokoch 2001 – 2011 štatút mesta. Štatút mesta malo v tomto období 138 obcí Slovenska. Pri priestorovej analýze vybraných ukazovateľov plodnosti vo veľkých vidieckych obciach Slovenska v období r. 2001 – 2006 a 2007 – 2011, sú za veľkú vidiecku obec považované obce bez štatútu mesta, ktoré mali minimálne v posledných troch rokoch sledovaného obdobia 2 000 a viac obyvateľov (vždy k 1. 7.). Vďaka tomu sa do tejto kategórie sídiel dostali hlavne tie vidiecke obce, ktoré zaznamenávali dynamický rast počtu obyvateľov. Takýchto obcí bola v súbore väčšina. Zvolená metodika sa ukázala ako správna, keďže v druhom sledovanom období (2007 – 2011) ani jedna takto pribudnutá veľká vidiecka obec neklesla pod úroveň 2 000 obyvateľov, pričom na tieto zmeny nemali vplyv ani rekalkulácie demografických bilancií v obdobiach sčítania obyvateľstva a nasledujúcich rokoch. Obdobia rokov 2001 – 2006 a 2007 – 2011 sú použité preto, aby bola minimalizovaná náhodnosť, ktorá by sa v jednotlivých rokoch daného obdobia mohla vyskytnúť. V článku sú uvedené jednoduché ukazovatele plodnosti – úhrnná plodnosť (predstavujúca priemerný počet detí na jednu ženu počas jej reprodukčného obdobia, pokiaľ by platili celé jej reprodukčné obdobie miery plodnosti podľa veku matky daného roka), ďalej je to priemerný vek matky pri prvom pôrode, miery plodnosti podľa veku matky, t. j. priemerný počet detí na jednu ženu v danom veku (resp., vekovom intervale ženy) a ukazovateľ mimomanželskej plodnosti (vyjadrený po-

dielom živonarodených detí mimo manželstva). Keďže tento príspevok sa orientuje na súčasnosť, pracuje sa výlučne s transverzálnymi hodnotami s tzv. fiktívnou kohortou žien (35 generácií žien v jednom roku).

ROZMIESTNENIE VEĽKÝCH VIDIECKYCH OBCÍ V ROKOCH 2001 –2006 A 2007 – 2011

Vidiecka sídelná štruktúra je značne diferencovaná. Až 41,4 % obcí v roku 2011 nemalo ani 500 obyvateľov a 69,6 % obcí malo menej ako 1 000 obyvateľov. V roku 2011 malo iba 10 % vidieckych obcí 2 000 a viac obyvateľov. Malé obce tak zaiste tvoria nezanedbateľnú časť sídelnej štruktúry Slovenska. V roku 1996 bolo na Slovensku 232 vidieckych obcí, ktoré mali viac ako 2 000 obyvateľov. Do roku 2013 tento počet vzrástol až na 280, čo predstavuje nárast o 20,7 %. S týmto nárastom súvisí taktiež neustály rast počtu obyvateľov v tejto špecifickej sídelnej štruktúre. Zatiaľ čo v druhej polovici 90. rokov počet veľkých vidieckych obcí stagnoval, tak od začiatku 21. storočia ich počet neustále rástol. Tento rast bol prerušený iba v rokoch 2002 a 2009. Dôvodom stagnácie počtu obcí v tejto sídelnej štruktúre bol fakt, že v porovnaní napr. s Českom, Maďarskom a Poľskom proces suburbanizácie začal na Slovensku s určitým oneskorením a úroveň suburbanizácie sa začala výraznejšie prejavovať v závere 90. rokov vzhľadom na viacero faktorov, vrátane nerozvinutého hypotekárneho systému, absencie bytovej politiky, rýchleho rastu cien pozemkov či nízkej kúpyschopnosti obyvateľstva (Gajdoš a Moravanská 2011, p. 132). Za hlavný faktor pôsobiaci na tento priaznivý vývoj počtu obcí v tejto špecifickej sídelnej štruktúre od začiatku 21. storočia možno považovať proces suburbanizácie. Potvrdzuje to aj obrázok 2, kde je zaznamenaný najvýraznejší nárast počtu veľkých vidieckych obcí na západnom Slovensku v zázemí najväčších miest v rokoch 2007 – 2012. Ďalší rast počtu veľkých vidieckych obcí v tomto období bol zaznamenaný na východe Slovenska. Tento rast treba dávať hlavne do súvisu s vysokou pôrodnosťou, neraz v dôsledku výrazného zastúpenia rómskeho etnika v týchto obciach. Rómske obyvateľstvo najmä v segregovaných osadách máva častejšie viac detí a ženy sa stávajú matkami v skoršom veku (Šprocha 2014, p. 158).

V súvislosti s rozmiestnením veľkých vidieckych obcí Slovenska možno hovoriť o výraznej koncentrácii týchto obcí v oblasti západného Slovenska. V súčasnosti až 13,7 % obcí západného Slovenska možno považovať za veľké vidiecke obce. Najviac takýchto obcí má Bratislavský kraj s podielom 23,6 % veľkých vidieckych obcí, za ním nasleduje Trnavský kraj (16,3 %), potom Nitriansky kraj (12,1 %) a Trenčiansky kraj (10,1 %). Na strednom Slovensku je koncentrácia v porovnaní so západným Slovenskom výrazne nižšia s podielom 8,3 % veľkých vidieckych obcí zo všetkých obcí stredného Slovenska. Je tu však výrazný rozdiel v koncentrácii týchto obcí v rámci krajov. Žilinský kraj dosahuje výraznú koncentráciu týchto obcí s podielom až 14,9 % veľkých vidieckych obcí v porovnaní s iba 4,3 % veľkých vidieckych obcí v Banskobystrickom kraji. Táto koncentrácia v Žilinskom kraji znásobuje fakt, že tieto obce sa výrazne koncentrujú na jeho severe. Veľmi nízka koncentrácia veľkých vidieckych obcí (obr. 2) v Banskobystrickom kraji je všeobecne ovplyvnená typickým zastúpením najmenších obcí takmer v celej južnej časti kraja. Mnoho týchto obcí sa vyznačuje depopuláciou obyvateľstva. Najmenšie zastúpenie veľkých vidieckych obcí je na východnom Slovensku. Iba 5,7 % obcí na východnom Slovensku patrí do kategórie veľkých vidieckych obcí. Je to opäť spôsobené výrazným zastúpením najmenších obcí hlavne na severovýchodnom Slo-

vensku, kde sa nachádza relatívne vyššie zastúpenie obcí s procesom depopulácie obyvateľstva (priestorové rozmiestnenie pozri napríklad v publikácii Bleha et al. 2014, p. 23). V Košickom kraji sa nachádza 6,1 % a v Prešovskom 5,4 % veľkých vidieckych obcí. Z celkového pohľadu tak tvoria veľké vidiecke obce v rámci Slovenska tri hlavné kompaktnejšie územia. Prvým je územie juhozápadného Slovenska, druhým sever stredného Slovenska a tretie územie tvorí oblasť Spiša a juhu Šariša na východnom Slovensku.

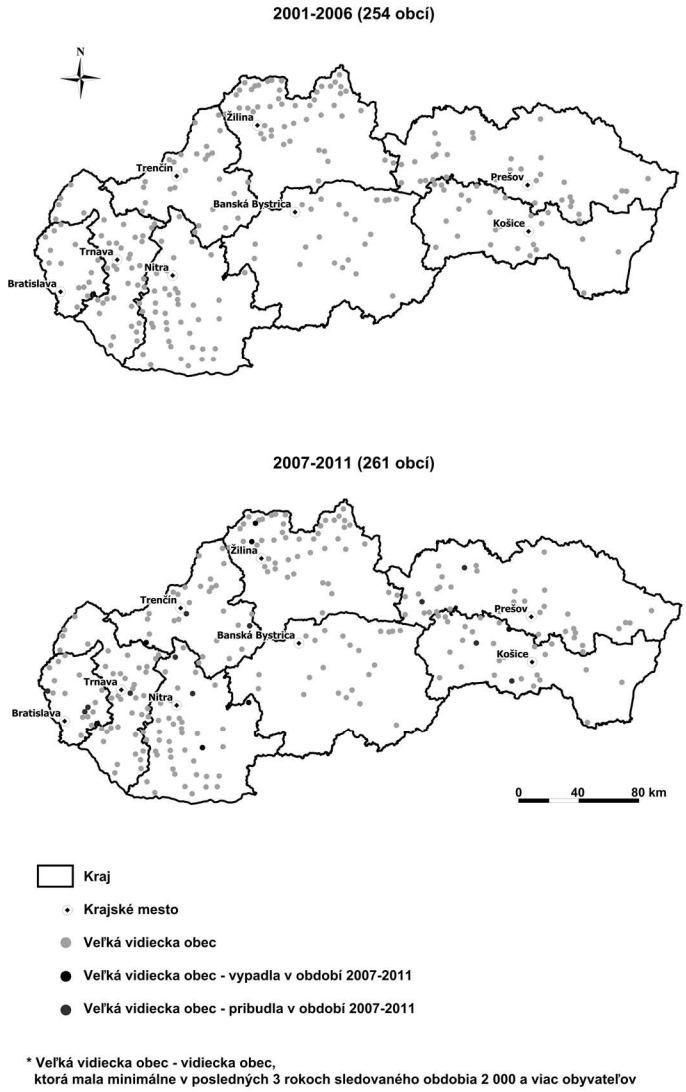

Obr. 2. Rozmiestnenie veľkých vidieckych obcí na Slovensku v rokoch 2001 – 2006 a 2007 –2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012a).

VYBRANÉ SÚVISLOSTI PLODNOSTI VO VEĽKÝCH VIDIECKYCH OBCIACH SR

Slovenská republika sa v sledovanom období spolu s viacerými krajinami strednej a východnej Európy radila ku krajinám s nízkou úrovňou plodnosti a v roku 2007 bolo Slovensko dokonca krajinou s najnižšou hodnotou úhrnnej plodnosti v Európskej únii (Potančoková 2009, p. 24). Úroveň plodnosti na Slovensku zaznamenáva od druhej polovice 70. rokov prevažne klesajúci trend, ktorý vyvrcholil v rokoch 2001 – 2003 najnižším priemerným počtom detí na jednu ženu (len 1,2 dieťaťa). V týchto rokoch bol na Slovensku dokonca zaznamenaný prirodzený úbytok obyvateľstva, čím sa Slovensko zaradilo medzi viaceré východoeurópske krajiny, v ktorých nastal úbytok obyvateľstva už v 90. rokoch (Mládek et al. 2006, p. 44). Kým v roku 1960 pripadali na jednu ženu v priemere tri živonarodené deti, tak v roku 2013 bol zaznamenaný pokles na hodnotu 1,34 dieťaťa. Približne do začiatku 90. rokov 20. storočia možno hovoriť pri vývoji plodnosti na Slovensku o jej prirodzenom poklese. Avšak, hlavne v prvej polovici 90. rokov, sme na Slovensku svedkami dramatického poklesu plodnosti, ktorý sa v slovenskej spoločnosti dovtedy nikdy nevyskytol a Slovensko sa dostalo medzi krajiny s najnižšou úrovňou plodnosti na svete (Bleha et al. 2014, p. 28). Tieto výrazné zmeny v reprodukčnom správaní sa v literatúre vysvetľujú dvoma základnými východiskami. Prvé vychádza priamo z teórie druhého demografického prechodu, ktorý pokladá za dôvody zmien v reprodukčnom a rodinnom správaní hlboké premeny hodnôt a hodnotových preferencií mladej generácie (Rabušic 2001). Druhé východisko predstavujú tzv. štrukturálne zmeny v spoločnosti, ktoré sa týkajú hlavne zmien v sociálno-ekonomickej sfére (napr. prechod na trhové hospodárstvo, rastúca životná úroveň atď. – van de Kaa 1987). Podľa Sobotku (2003) v prípade prvého prístupu je vplyv kultúrnych aspektov spojených so zmenou hodnotovej orientácie dlhotrvajúci a nezvratný. Avšak pri druhom prístupe možno uvažovať o tom, že pri prekonaní sociálnej a ekonomickej krízy a nasledovnom zotavení by sa mohla úroveň plodnosti zvyšovať.

Vývoj plodnosti

Obrázok 3 zobrazuje vývoj úhrnnej plodnosti vo vybraných subpopuláciách Slovenska v období r. 2001 – 2012. Ako sme už spomenuli, začiatok tohto obdobia sa vyznačuje historicky najnižšími hodnotami plodnosti vo všetkých sledovaných subpopuláciách. Tieto nízke hodnoty úhrnnej plodnosti sú spôsobené dvoma odlišnými skupinami žien z pohľadu reprodukčného správania. Prvú skupinu žien tvoria ženy narodené v 50. a 60. rokoch minulého storočia, ktoré sa riadili skorším modelom reprodukcie a svoju reprodukčnú dráhu mali ukončenú. Podľa zistení Potančokovej (2009, p. 41) sa transformácia reprodukčného správania vyskytla od generácií narodených na prelome 60. a 70. rokov a neskôr. Naopak, druhú skupinu tvoria ženy narodené v 70. a 80. rokoch minulého storočia, ktoré sú tzv. nositeľkami zmien reprodukčného správania. Pre túto skupinu žien je typický neskorší model reprodukcie, teda odkladanie materstva a rodičovstva do vyššieho veku (Šprocha a Vaňo 2012). Extrémne nízka plodnosť oboch skupín žien sa prejavila následne v rokoch 2000 – 2007. A práve v týchto rokoch dosahovala úhrnná plodnosť na Slovensku hodnoty pod 1,3 dieťaťa na ženu. Túto hranicu označujú autori Kohler et al. (2002) pojmom „veľmi nízka plodnosť“ alebo „lowest-low fertility“. Z pohľadu jednotlivých subpopulácií je dôležité poukázať na to, že sa výrazne diferencujú. Celé sledované obdobie dosahovali práve veľké vidiecke obce najvyššie

hodnoty úhrnnej plodnosti a mestá, naopak, dosahovali najnižšie hodnoty. Zaujímavé je sledovať vzájomnú divergenciu, resp. konvergenciu medzi jednotlivým subpopuláciami. Na vidieku dochádza od roku 2003 k prehlbovaniu rozdielov v intenzite plodnosti. Konvergenciu je možné sledovať v prípade ostatných vidieckych obcí a miest. Táto výrazná konvergencia je výsledkom dynamického rastu úhrnnej plodnosti v mestách ako dôsledok skoršieho odkladania rodičovstva a materstva do vyššieho veku, a teda aj skoršou realizáciou odložených pôrodov (Šprocha 2008). Ďalšou charakteristikou je rastúci trend plodnosti od začiatku tohto obdobia v mestskej populácii. Na vidieku tento rast začal až od roku 2008. Výraznejší rast úhrnnej plodnosti približne od roku 2008 je výsledkom procesu rekuperácie (doháňania odložených pôrodov). V slovenských pomeroch ide najmä o generácie žien narodených v rokoch 1970 – 1975 a 1975 – 1980, pričom platí, že čas odkladania druhého dieťaťa bol dlhší ako pri prvom dieťati, aj keď pri mladších generáciách sa presadzoval model odkladania prvého dieťaťa (Šprocha 2015, p. 24-25).

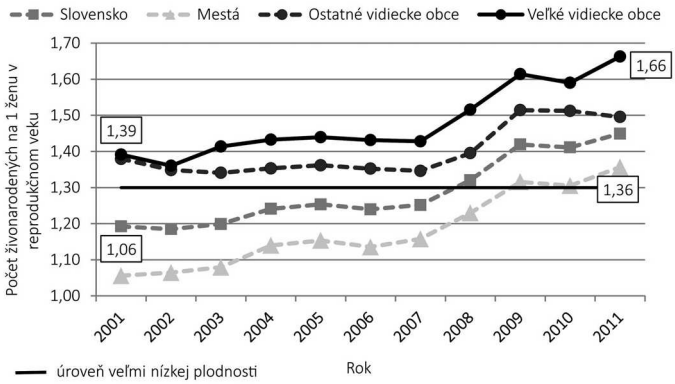

Obr. 3. Úhrnná miera plodnosti vo veľkých vidieckych obciach na Slovensku v rokoch 2001 –2006 a 2007 – 2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012b a 2002 – 2012c).

Ako sme už spomenuli, proces rekuperácie na vidieku je charakterizovaný časovým oneskorením, keďže odklad rodenia detí začal v mestskej populácii v časovom predstihu v porovnaní s vidiekom. Z priestorového aspektu sa úroveň plodnosti vo veľkých vidieckych obciach výrazne diferencuje (obr. 4). Najvyššie hodnoty dosahujú tieto obce na severe a východe Slovenska. Na severnom Slovensku je to hlavne oblasť hornej Oravy, a na východnom Slovensku najmä obce v oblasti Spiša. Kým obvody Oravy a Zamaguria boli už dávnejšie označené z hľadiska úhrnnej plodnosti ako najkonzervatívnejšie teritoriálne celky (Jurčová 2004, p. 26), v mnohých obciach na východe Slovenska žije výrazne zastúpené rómske etnikum, ktoré je špecifické odlišným reprodukčným správaním v porovnaní s majoritnou populáciou Slovenska (obyvatelia slovenskej národnosti). Rómske ženy vstupujú veľmi skoro do reprodukčného cyklu a dosahujú nadpriemerné hodnoty plodnosti počas ich celého reprodukčného obdobia. Najvyššie hodnoty plodnosti dosahujú obce, v ktorých sa nachádzajú segregované rómske osady (pozri napr. Šprocha 2014). Obce hornej Oravy síce dosahujú v rámci Slovenska vysoké hodnoty úhrnnej plod-

nosti, ale v porovnaní s viacerými veľkými vidieckymi obcami Spiša výrazne zaostávajú (rozdiel medzi týmito dvoma regiónmi naznačila napr. Potančoková 2010, p. 38). Najnižšiu úroveň plodnosti dosahujú veľké vidiecke obce na západnom Slovensku, hlavne na juhozápadnom Slovensku. Väčšina okresov na juhu západného a stredného Slovenska má dlhodobo podpriemerné ukazovatele plodnosti či strát prirodzeného vývoja (Bleha et al. 2014, p. 15). Na obrázku 4 možno tiež postrehnúť ešte jeden významný fakt. V období rokov 2007 – 2011 dochádza k oživeniu plodnosti na celom Slovensku. Až 69 % obcí dosiahlo v tomto období nárast úhrnnej plodnosti. Veľmi všeobecne možno hovoriť o náraste úhrnnej plodnosti zo západu na východ a z juhu na sever (s výnimkou veľkých miest Bratislavy a Košíc, čo naznačujú aj autori Bleha a Šprocha (2015, p. 224).

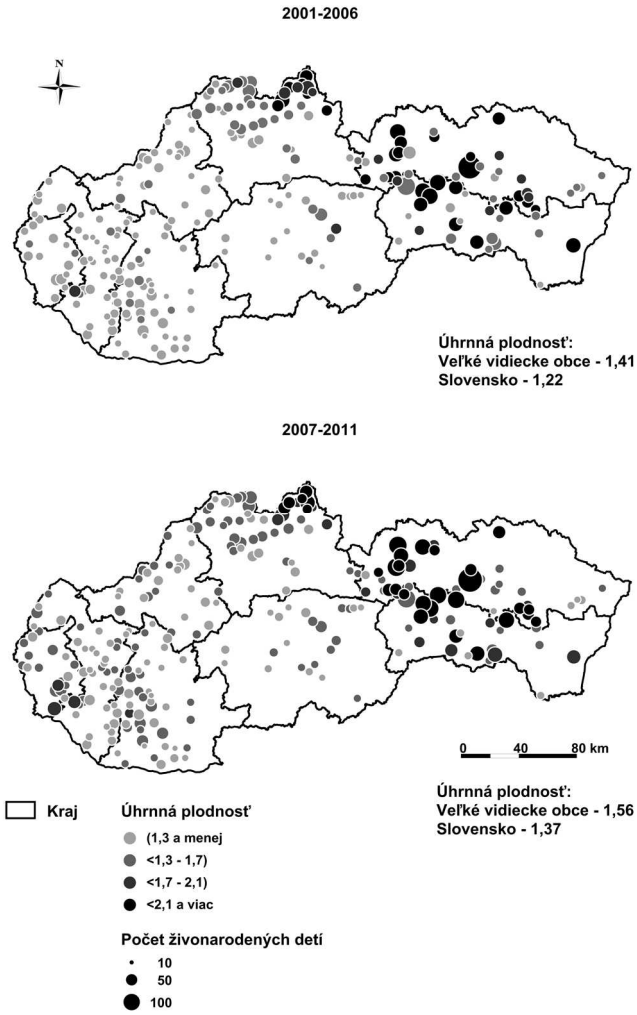

Obr. 4. Úhrnná miera plodnosti vybraných subpopulácií Slovenska v rokoch 2001 – 2011
Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012b a 2002 – 2012c).

Časovanie plodnosti

Jedným zo základných indikátorov na hodnotenie časovania plodnosti je priemerný vek matky pri pôrode. Rast priemerného veku matky pri pôrode a hlavne pri prvom pôrode je základnou charakteristikou prítomnosti druhého demografického prechodu (van de Kaa 1997). Na Slovensku tento vek začal rásť začiatkom 90. rokov 20. storočia. Príčinou rastu priemerného veku matky pri pôrode a obzvlášť pri prvom pôrode je odkladanie materstva a rodičovstva do vyššieho veku matky. Typickými predstaviteľkami nového reprodukčného správania sú ženy narodené od polovice 70. rokov (Potančoková 2009, p. 42). Obr. 5 zobrazuje rast priemerného veku matky pri prvom pôrode vo všetkých subpopuláciách, pričom jeho rast bol výraznejší v mestách v porovnaní s vidiekom. Zdá sa teda, že odklad rodenia detí do vyššieho veku zastihol viac ostatné vidiecke obce ako veľké vidiecke obce, pričom v období rokov 2004 – 2009 narástol priemerný vek pri prvom pôrode v mestách o päť rokov, čo je viac ako na vidieku (o 3,7 roka; Šprocha 2011, p. 179). Ženy vo veľkých vidieckych obciach prinášajú svoje prvé dieťa na svet v priemere ako 25,6-ročné. Najneskôr sa prvýkrát stávajú matkami ženy v mestách, a to ako 27,7-ročné. Z celkového pohľadu by stabilizácia priemerného veku matky pri pôrode a pri prvom pôrode mohla nastať okolo roku 2020, keď fiktívnu kohortu žien budú tvoriť iba ženy, ktoré si osvojili nové reprodukčné správanie a medziročne by sa tento vek výrazne nemal meniť (Šprocha et al. 2013, p. 21).

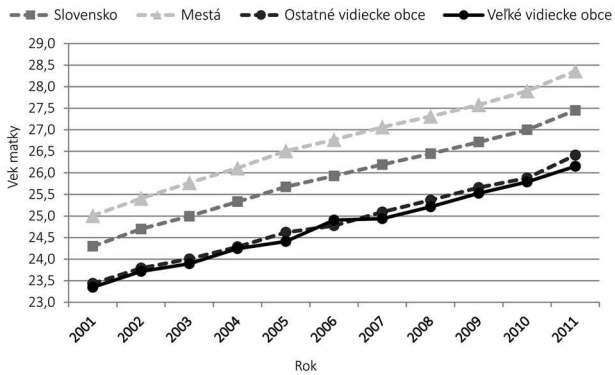

Obr. 5. Priemerný vek matky na Slovensku pri prvom pôrode vo vybraných subpopuláciách Slovenska v rokoch 2001 – 2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012b).

Obrázok 6 zobrazuje časovanie plodnosti vo vybraných subpopuláciách Slovenska v dvoch sledovaných obdobiach. V jednotlivých subpopuláciách možno poukázať na jednu spoločnú črtu, ktorá je jedným z najdôležitejších trendov vo vývoji plodnosti od roku 1990, a to zmenu rozloženia mier plodnosti podľa veku (Potančoková 2009, p. 41). Túto transformácia plodnosti možno rozdeliť na dve fázy. Prvú fázu tvorí odkladanie pôrodov do vyššieho veku (hlavne 90. roky 20. storočia a začiatok 21. storočia). Pre druhú fázu transformácie plodnosti je typický proces rekuperácie, teda doháňanie odložených pôrodov do vyššieho veku (hlavne od roku 2007 – Šprocha et al. 2013). Z pohľadu rozloženia plodnosti podľa veku matky v jednotlivých subpopuláciách si možno všimnúť výraznú diferenciáciu ru-

rálnych a urbánnych štruktúr. Rozdiely medzi vidiekom a mestami sú spôsobené predovšetkým hodnotami špecifických mier plodnosti do 28. roku ženy (obdobie rokov 2007 – 2011). Od tohto veku ženy je rozloženie mier plodnosti podľa veku približne rovnaké. Starší vekovo-špecifický profil plodnosti reprezentuje mestskú populáciu a naopak, mladší profil reprezentuje vidiecku populáciu. Je to spôsobené skorším odkladaním materstva a rodičovstva do vyššieho veku v mestách a takisto intenzívnejším odkladaním pôrodov do vyššieho veku v mestách (Šprocha 2008). V období rokov 2001 – 2006 sa krivky vekovo-špecifických mier plodnosti dvoch sledovaných vidieckych subpopulácií takmer prekrývali, čo takisto znamená, že obe subpopulácie v tomto období dosahovali takmer rovnakú úhrnnú plodnosť. Maximálna intenzita plodnosti sa v tomto období realizovala vo veku 24 – 26 rokov na vidieku a v mestách vo veku 27 – 28 rokov. V druhom sledovanom období dochádza k diferenciácii aj v rámci vidieka, kde možno pri ostatných vidieckych obciach sledovať výraznejší pokles plodnosti do 27. roku veku ženy v porovnaní s veľkými vidieckymi obcami. Zdá sa, že odklad pôrodov zasiahol viac ostatné vidiecke obce.

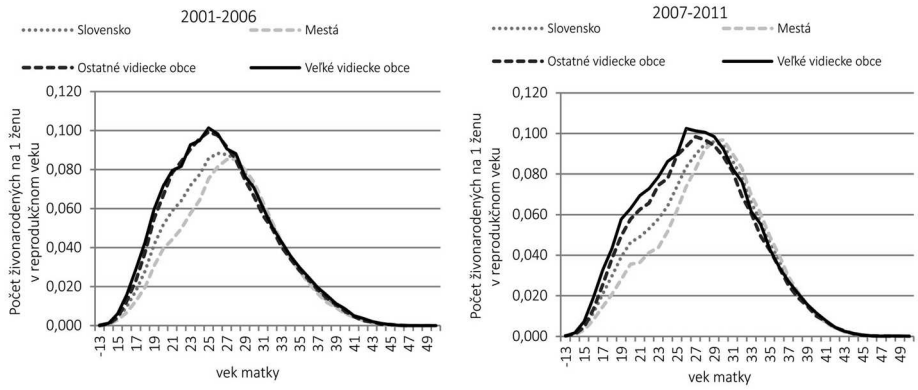

Obr. 6. Špecifická miera plodnosti podľa veku vo vybraných subpopuláciách Slovenska v rokoch 2001 – 2006 a 2007 – 2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012b a 2002 – 2012c).

Časovanie plodnosti vo veľkých vidieckych obciach ukazuje obrázok 7. Tu sú zobrazené jednotlivé typy plodnosti na základe hodnôt veľkých vidieckych obcí Slovenska, vzhľadom na priemerné hodnoty tejto špecifickej sídelnej štruktúry. Jednotlivé typy plodnosti, sú výsledkom podielu plodnosti vybraných skupín žien na celkovej úhrnnej plodnosti žien. Ako ukazuje obrázok 7, časovanie plodnosti v jednotlivých veľkých vidieckych obciach je značne diferencované. Veľmi všeobecne sa dá hovoriť najmä o západnej časti Slovenska (s výnimkou juhozápadného Slovenska) a menej aj o oblasti hornej Oravy (sever stredného Slovenska) ako o regiónoch s charakteristickým neskorším modelom reprodukcie. Naopak, prechodný a skorší model plodnosti možno lokalizovať na východnom Slovensku a v oblasti juhozápadného Slovenska. Veľmi skorý model plodnosti je typický pre obce s výrazným zastúpením rómskej populácie, hlavne v oblasti Spiša na východnom Slovensku.

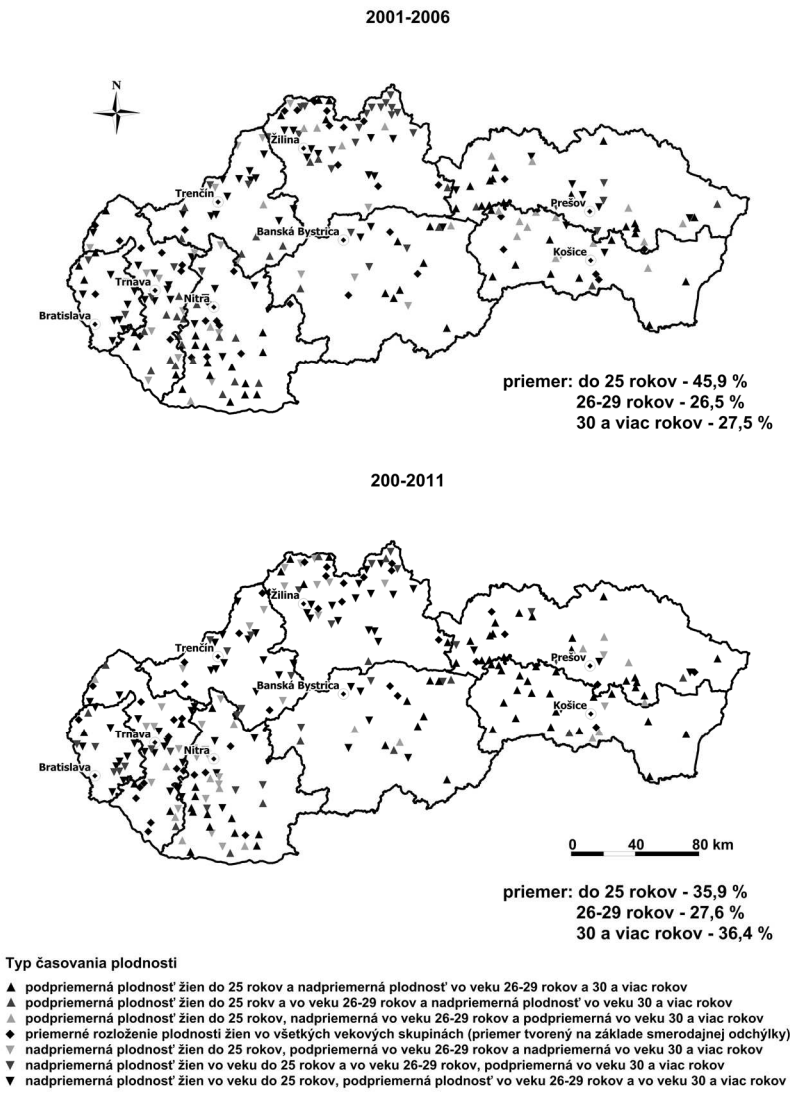

Obr. 7. Rozmiestnenie typov plodnosti žien vo veľkých vidieckych obciach Slovenska v rokoch 2001 – 2006 a 2007 – 2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012b a 2002 – 2012c).

Mimomanželská plodnosť

Plodnosť mimo manželstva sa podľa van de Kaa (1987, p. 25) stávala už dávnejšie akýmsi štandardným javom v sérii zmien rodinného správania. Podiel živonarodených detí mimo manželstva na Slovensku do roku 1990 nepresahoval ani 8 % (Mládek et al. 2006, p. 35). Zlom nastal po nástupe druhého demografického prechodu, keď začala krivka vývoja mimomanželskej plodnosti prudko narastať.

V roku 2001 sa na Slovensku narodilo 19,8 % (10 105 detí) živonarodených detí mimo manželstva (obr. 8). Do roku 2011 táto hodnota vzrástla na 34,1 % (20 776 detí), čo predstavuje nárast o vyše 70 %. Podľa tohto podielu sa stále väčšina detí rodí matkám v manželskom zväzku. Jednotlivé sledované subpopulácie medzi sebou v sledovanom období nevykazujú výrazné diferencie. Rozdiely medzi nimi v celom sledovanom období nepresahovali ani dva percentuálne body. V celom sledovanom období však mestská populácia dosahovala mierne vyššie hodnoty mimomanželskej plodnosti v porovnaní s vidiekom.

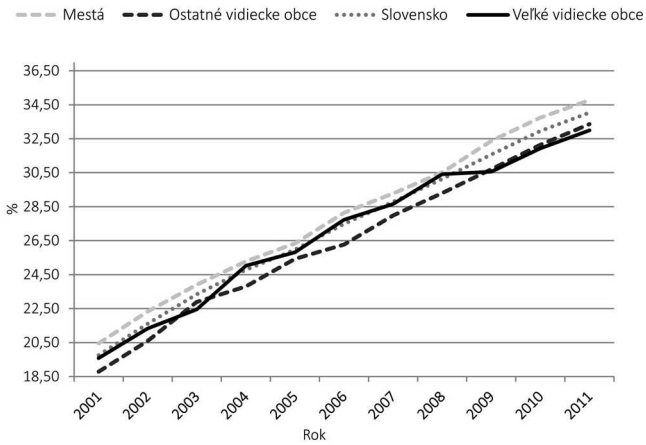

Obr. 8. Vývoj podielu živonarodených mimo manželstva vo vybraných subpopuláciách Slovenska v rokoch 2001 – 2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012a).

Priestorové rozloženie mimomanželskej plodnosti zobrazuje obrázok 9. Najnižší podiel živonarodených detí mimo manželstva dosahujú veľké vidiecke obce severného Slovenska. Ide zároveň o územie Slovenska s jednou z najvyšších hodnôt religiozity, ktoré je v rámci Slovenska najmenej zasiahnuté sekularizačnými procesmi (Majo 2013). Najvyššie hodnoty sú koncentrované v oblasti Spiša na východe Slovenska a sú ovplyvnené najmä prítomnosťou rómskeho etnika. Rómska komunita sa vyznačuje na Slovensku zvýšeným výskytom kohabitácií v porovnaní s majoritnou spoločnosťou v dôsledku neraz odlišného postoja k legálnemu manželstvu (Potančoková 2010, p. 39). Je potrebné poznamenať, že podiel detí narodených mimo manželstva v prípade Rómov má zvýšené hodnoty len pri narodení prvého a druhého dieťaťa, v ďalších už prevládajú pôrody v manželstve (Šprocha a Pukačová 2009, p. 171). Taktiež zvýšené pozitívne odchýlky zaznamenalo aj obyvateľstvo maďarskej národnosti (Mládek a Širočková 2004), čo sa čiastočne odráža na vysokých hodnotách v obciach Banskobystrického kraja a juhozápadného Slovenska. Zo všetkých veľkých vidieckych obcí vyčlenených v období rokov 2007 – 2011 drvivá väčšina zaznamenala nárast mimomanželskej plodnosti. Kým v období rokov 2001 – 2006 sa rodila viac ako jedna tretina živonarodených detí mimo manželstva v 21,7 % obciach, tak v období rokov 2007 – 2011 sa rodila viac ako jedna tretina živonarodených detí mimo manželstva, a to v 37,6 % obciach tejto špecifickej sídelnej štruktúry.

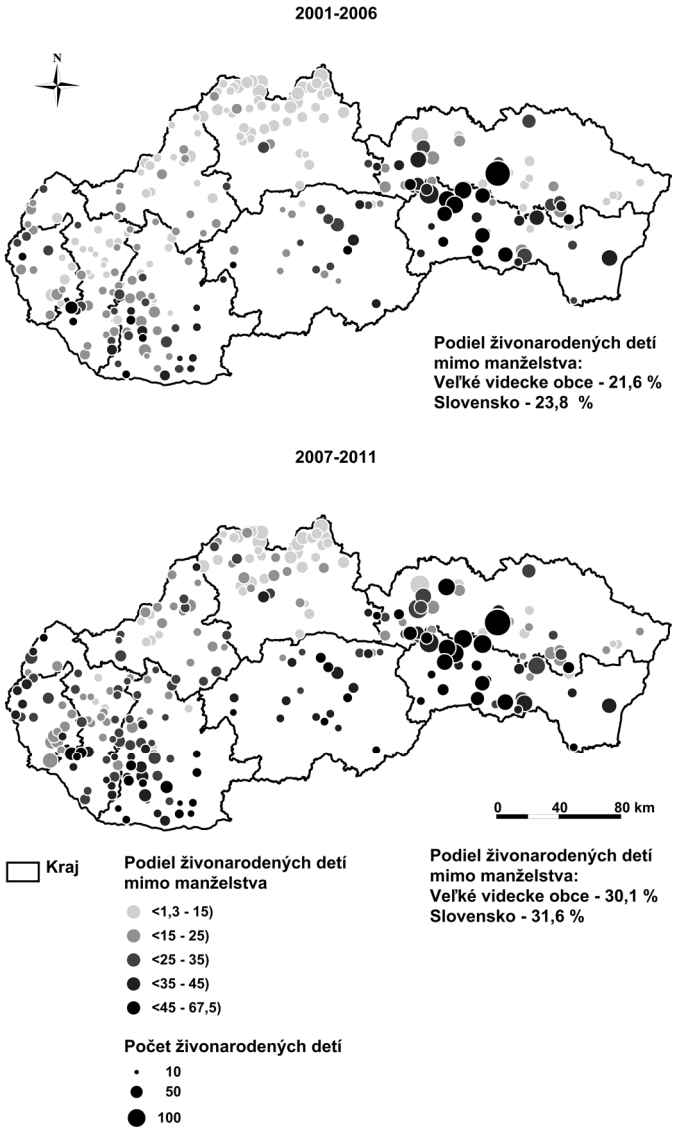

Obr. 9. Podiel živonarodených mimo manželstva vo veľkých vidieckych obciach v rokoch 2001 – 2006 a 2007 – 2011

Zdroj: ŠÚ SR (2002 – 2012a a 2002 – 2012c).

ZÁVER

Príspevok, zameraný na veľké vidiecke obce Slovenska, poukázal na špecifické postavenie tejto sídelnej štruktúry na Slovensku vo vzťahu k plodnosti v špecifickom období premien ukazovateľov fertility v prvých rokoch nového tisícročia. Viaceré vybrané ukazovatele nedosahujú rozdiely iba v rámci dichotómie mesto vs. vidiek, ale k značnej diferenciácii dochádza aj v samotnej vidieckej populácii roz-

delenej na ostatné vidiecke obce a veľké vidiecke obce. Približne od roku 2007, nastáva na Slovensku oživenie plodnosti v súvislosti s rekuperáciou odložených pôrodov. V mestách tento proces začal v určitom predstihu v porovnaní s vidiekom. Z pohľadu intenzity plodnosti dosahujú najvyššie hodnoty veľké vidiecke obce Slovenska, pričom úroveň plodnosti na vidieku sa začína diferencovať od roku 2003. Zdá sa, že odklad prvých pôrodov do vyššieho veku zasiahol veľké vidiecke obce o čosi miernejšie v porovnaní s ostatnými vidieckymi obcami. Priestorový aspekt zároveň poukázal na výrazné regionálne rozdiely. Najvyššie hodnoty plodnosti zaznamenávajú obce hornej Oravy (sever stredného Slovenska) ako konzervatívny vidiecky priestor a obce na východnom Slovensku s významným zastúpením rómskeho etnika (hlavne v regióne Spiš). Najnižšie hodnoty dosahujú hlavne obce na juhozápadnom Slovensku a vybrané obce Banskobystrického kraja. Pri rozložení plodnosti podľa veku matky sme stále svedkami postupného starnutia vekovo špecifického profilu mier plodnosti, z čoho vyplýva aj neustále narastajúci priemerný vek matky pri prvom pôrode. Veľmi podobný trend pri sledovaných subpopuláciách možno zaznamenať pri ukazovateli mimomanželskej plodnosti. Vo všetkých subpopuláciách rástol podiel živonarodených detí mimo manželstva približne rovnakým tempom a rozdiel medzi minimálnymi a maximálnymi hodnotami týchto subpopulácií neprekročil ani dva percentuálne body. Tento ukazovateľ naznačuje, že sa stále na Slovensku väčšina detí rodí v manželstve. Objavuje sa otázka, prečo je analýza ukončená v roku 2011. V roku 2012 sa z pohľadu štatistického zisťovania počtu narodených detí prestali započítavať deti narodené v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Týchto detí bolo v roku 2012 až 5 374 (Pilinská 2013). Preto roku 2012 netreba pripisovať nejaké dramatické zmeny, ktoré by sa mali odzrkadliť v reprodukčnom správaní obyvateľstva. Naopak, treba rátať s pokračujúcim trendom z predchádzajúcich rokov, avšak na nižšej, resp. vyššej úrovni, a zároveň v kontexte iných metodologických a s predchádzajúcim obdobím následne ťažko porovnateľných súvislostí. Očakáva sa, že reprodukčné správanie žien na Slovensku by sa malo stabilizovať okolo roku 2020 (Bleha et al. 2013, p. 21), keď budú fiktívnu kohortu žien tvoriť prevažne ženy, ktorých medzigeneračné zmeny v reprodukčnom správaní sú len minimálne, resp. „zanedbateľné“, a ktoré si osvojili nový model reprodukčného správania. Po tomto roku by mohlo dôjsť k stabilizácii ukazovateľov, akými sú napr. priemerný vek matky pri pôrode, pri prvom pôrode, úhrnná plodnosť, špecifická plodnosť atď. Do tohto obdobia bude záležať na intenzite procesu rekuperácie a na tom, na akých hodnotách sa úroveň plodnosti v jednotlivých subpopuláciách zastaví.

Príspevok je čiastkovým výstupom vedeckých grantov APVV-15-0184 – Medzigeneračné sociálne siete v starnúcich mestách, kontinuita a inovácie a VEGA-1/0745/16 – Autonómnosť, vzájomná závislosť a interakcie priestorových systémov.

LITERATÚRA

BLEHA, B., ŠPROCHA, B. (2015). Geografické a demografické determinanty regionálnej diferencovanosti cenzových domácností na Slovensku – analýza a prognóza do roku 2030. *Geografický časopis*, 67, 219-241.

BLEHA, B., ŠPROCHA, B., VAŇO, B. (2013). *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060.* Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum).

BLEHA, B., VAŇO, B., BAČÍK, V., eds. (2014). *Demografický atlas Slovenskej republiky.* Bratislava (Prírodovedecká fakulta UK, Infostat).

FALŤAN, Ľ., ed. (2011). *Malé vidiecke sídla na Slovensku začiatkom 21. storočia.* Bratislava (Sociologický ústav SAV).

FEDERÁLNÍ STATISTICKÝ ÚŘAD (1985). *Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha (SNTL, Alfa).

GAJDOŠ, P., MORAVANSKÁ, K. (2011). *Suburbanizácia a jej podoby na Slovensku.* Bratislava (Sociologický ústav SAV).

GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J. (2008). *Sociálne zdroje lokálneho a regionálneho rozvoja.* Bratislava (Sociologický ústav SAV).

HAMPL, M., MÜLLER, J. (1998). Jsou obce v České republice příliš malé? *Geografie – sborník České geografické společnosti*, 103, 1-12.

HROMÁDKA, J. (1942). *Všeobecný zemepis Slovenska.* Bratislava (Slovenská akadémia vied a umení).

HUGO, G., CHAMPION, A., LATTES, A. (2003). Toward a new conceptualization of settlements for demography. *Population and Development Review*, 29, 277-297.

JURČOVÁ, D., ed. (2004). *Demografická charakteristika obvodov Slovenskej republiky 1996 – 2003*. Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum).

KOHLER, H. P., BILLARI, F., ORTEGA, J. A. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28, 641-680.

MAJO, J. (2013). Vybrané charakteristiky transformácie religiozity na Slovensku v rokoch 1950 – 2001 vo vzťahu k sekularizácii, *Geografický časopis*, 65, 217-234.

MLÁDEK, J., KUSENDOVÁ, D., MARENČÁKOVÁ, J., PODOLÁK, P., VAŇO, B. (2006). *Demogeografická analýza Slovenska*. Bratislava (Univerzita Komenského v Bratislave).

MLÁDEK, J., ČUPEĽOVÁ, K. (2008). Diferencovanosť populačných procesov a štruktúr v urbánnych a rurálnych priestoroch Slovenska. *Geografická revue*, 4, 30-67.

MLÁDEK, J., ŠIROČKOVÁ, J. (2004). Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. *Sociológia,* 36, 423-454.

PILINSKÁ, V. (2013). *Narodení v zahraničí.* Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum).

PODOLÁK, P. (2010). Diferenciácia populačného vývoja a veľkostné kategórie obcí. *Geographia Slovaca,* 27, 135-146.

POTANČOKOVÁ, M. (2009). Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát. In Bleha, B., ed. *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí – kontinuita, či nová éra?* Bratislava (Geo-grafika), pp. 39-61.

POTANČOKOVÁ, M. (2010). Plodnosť. In Jurčová, D., Meszáros, J., eds. *Populačný vývoj v okresoch Slovenskej republiky 2009.* Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum), pp. 33-42.

RABUŠIC, L. (2001). *Kde ty všechny děti jsou? – porodnost v sociologické perspektivě.* Praha (Sociologické nakladatelství).

SLAVÍK, V., GRAC, R. (2009). Proces urbanizácie a migrácia obyvateľstva v kontexte vývoja sídelnej štruktúry Slovenskej republiky. In Bleha, B., ed. *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí – kontinuita, či nová éra?* Bratislava (Geo-grafika), pp. 236-256.

SLOBODA, D. (2005). *Charakter sídelnej štruktúry Slovenska ako predpoklad pre komunálnu reformu*. Bratislava (Konzervatívny inštitút), [Online]. Dostupné na: http://www.institute.sk/upload/prezentacie/Sloboda_komreforma.pdf [cit. 01-06-2016].

SOBOTKA, T. (2003). Understanding lower and later fertility in Central and Eastern Europe. In Kotowska, I., Jóźwiak, J., eds. *Population of Central and Eastern Europe, Challenges and Opportunities*. Warsaw (Statistical Publishing Establishment), pp. 691-724.

ŠPROCHA, B. (2008). *Reprodukčné správanie mestského a vidieckeho obyvateľstva na Slovensku*, Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum).

ŠPROCHA, B. (2011). Reprodukčné správanie mestského a vidieckeho obyvateľstva na Slovensku. *Forum Statisticum Slovacum*, 6, 176-183.

ŠPROCHA, B. (2014). *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava (Prognostický ústav SAV, Infostat).
ŠPROCHA, B. (2015). Transformácia generačnej plodnosti na Slovensku. Odkladanie a rekuperácia pôrodov v generačnej perspektíve. *Slovenská štatistika a demografia*, 25 (2), 14-32.
ŠPROCHA, B., PUKAČOVÁ, J. (2009). Špecifiká rómskej populácie na Slovensku. In Bleha, B., ed. *Populačný vývoj na Slovensku na prelome storočí – kontinuita, či nová éra?* Bratislava (Geo-grafika), pp. 166-185.
ŠPROCHA, B., ŠÍDLO, L. (2012) Demografický portrét Bratislavy a Košíc. *Slovenská štatistika a demografia*, 22, 18-43
ŠPROCHA, B., VAŇO, B. (2012). Analýza a prognóza reprodukčného správania populácie Slovenska, 1 časť. *Prognostické práce* 4, 95-120.
ŠPROCHA, B., VAŇO, B., BLEHA, B. (2013). *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch Slovenskej republiky do roku 2035.* Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum).
ŠÚ SR (2002 – 2012a). *Bilancia pohybu obyvateľstva v Slovenskej republike podľa obcí 2001-2011*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
ŠÚ SR (2002 – 2012 b). *Stav a pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike 2001-2011*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
ŠÚ SR (2002 – 2012c). *Vekové zloženie obyvateľstva podľa pohlavia za obce 2001-2011.* Bratislava (Štatistický úrad SR), nepublikovaná databáza.
ŠÚ SR (2010). *Veľkostné skupiny obcí Slovenska v číslach*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
ŠVECOVÁ, S. (1989). Dva typy tradičnej roľníckej rodiny v Československu. *Český lid*, 76, 210-222.
Van de KAA, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42, 1-57.
Van de KAA, D. J. (1997). Options and sequences: Europe `s demographic patterns. *Journal of the Australian Population Association*, 14, 1-30.
VAŇO, B., MÉSZÁROS, J. (2004). *Reprodukčné správania obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava (Infostat, Výskumné demografické centrum).
VEREŠÍK, J. (1974). Geografia sídel. In Lukniš, M., Princ, J., eds. *Slovensko, Ľud – 1. časť.* Bratislava (Obzor), pp. 463-644.

René Drinka, Juraj Majo

BIG RURAL MUNICIPALITIES IN SLOVAKIA – SELECTED CHARACTERISTICS OF FERTILITY AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY

The structure of settlements in Slovakia reflects historical evolution combined with orographic conditions and the possibilities and circumstances for population growth in it. Apart from Czechia, Slovakia and Hungary share very similar municipality size structure. It means that the landscape consisted of higher proportion of so called big rural municipalities. Today, almost 1/3 of the rural population of Slovakia live in villages with 2 000 or more inhabitants. The position of this type of rural municipality provokes a scientific question – what does the demographic behaviour and fertility levels in such municipality type look like? Is this type of municipality somehow significant or different? Does this type of municipality set the pace of the demographic trends in the rural parts of Slovakia?

It seems that big rural municipalities are a remarkable portion of the municipality structure. Their spatial distribution is, however, unequal and has a varied historical and cultural background. Some of them are typically rural – either in the most fertile lowlands in southern Slovakia (as a result of agrarian period), some reflect positive demographic figures of

the rural world (low level of industrialization, lower secularization process, and so on), some are formally rural, but are in the suburban areas of big cities, and some are notable for long-term concentration of socially excluded population with specific demographic behaviour (such as Roma). Generally, most of the big municipalities can be found in the south-western rather lowland part, followed by northern Slovakia, and central eastern Slovakia.

The first analysed data was total fertility rate (TFR). The time period in 2001-2011 was always in favour of this type of municipality – during the whole period, the TFR was the highest among all other subpopulations of Slovakia (other rural municipalities, urban municipalities). In the last analysed period, the fertility rate in big rural municipalities was 22% higher than the TFR in urban areas. Overall fertility trends can be proved by age at birth, and mother's age at first birth especially. Big rural municipalities always had both types of data at lower levels. For example, the general trend says, that women, who delivered their first child in big rural municipalities were on average 2 years younger than women in cities, or urban areas.

The cultural and social aspect of fertility can be described by the proportion of non-marital births. Especially since 1990 this phenomenon has constantly risen in our society. It seems, that there is convergence in all types of settlements during the whole period. Although some big municipalities are located in areas with a high level of religiosity, many of them are in areas where the tie between marriage and fertility is loosening (some municipalities either with Hungarians in the south western and south central parts, or municipalities with Roma inhabitants.

In Slovakia, very little attention has been paid to this type of municipality so far. This article has attempted to put more emphasis on demographic and general geographical analysis of this type of municipality. The rural space is generally perceived as homogeneous, or unanimous in its demographic behaviour. However, big rural municipalities, which represent a specific form of settlement landscape in Central Europe, seem to have their own path in certain aspects of demographic behaviour.